

*Jabborova Shahnoza Savridinjonovna**Osiyo xalqaro universiteti magistranti*

DEZADAPTATSIYALASHGAN O'SMIRLAR PSIXOLOGIYASINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada dezadaptatsiyalashgan o'smirlar psixologiyasining pedagogik-psixologik xususiyatlari hamda men timsolining shakllanish motimatsiyalari, oqibatlari, asoslari haqida fikr va mulohazalar yuritadilar.

Kalit so'zlar: dezadaptatsiya, menlik, xulq-atvor, faollik, bola-ota-ona" diadasi, guruh, xavfli guruh, ijtimoiy yetuklik.

Ma'lumki, dezadaptatsiyalashgan o'smirlar bilan ishlash jarayoni har bir o'smirlarning ta'lim samaradorligiga u yoki bu darajada ta'sir etuvchi shaxslilik xususiyatlarini o'rganish va tadqiq qilish bilan bevosita bog'liqdir. Zero, ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayonining asosiy qatnashchilari o'quvchilar va o'qituvchilardir.

Bugungi kunda ta'lim muassasalari – o'zgarib borayotgan uzluksiz ta'lim tizimining eng dinamik jabhasi hisoblanadi. Mazmuniy va tashkiliy ma'noda u o'quvchining individual ta'lim yo'nalishini shakllantirish imkoniyati hisoblanib u o'z ichiga ehtimolli-zaruriy va shu bilan birga shartli-zaruriy bilim va malakalarni qamrab oladi.

Tadqiqotimizda asosan o'smirlar ishtirok etishdi (100 nafar). Ulardan 70 nafari o'g'il bolalar, 30 nafari qizlardir. Tekshiriluvchilarning o'rtacha yoshi 15 yoshni tashkil etdi. Tanlangan guruhga o'qishi va xulq-atvorida qiyinchiliklarga duch kelayotgan o'smirlar kiritildi. O'quvchilarning aksariyat qismi – noto'liq oilalardan. Ularning ko'pchiligini ota-onalari doimiy ishga ega emas. O'smirlarning ko'p qismi "xavfli guruh" deb atalmish guruhga kiradi. Mazkur o'smirlarda aksariyat hollarda shaxslilik dezadaptatsiyasiga nisbatan moyillik mavjud. O'quvchilarning aksariyati nisbatan pedagogik va ijtimoiy qoloqlikka ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Dezadaptatsiyalashganlik quyidagi mezonlar asosida tahlil qilinadi:

- o'zini o'zi qabul qilishning past darajasi;
- boshqalarni qabul qilishning past darajasi,
- tabiatiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin bo'lgan emotsionallikning namoyon etilishi;
- boshqalarga bog'liqlik, ya'ni eksternallik;
- ustunlikka intilish.

Ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik so'rovnomasi natijalarini qayta ishlashda umumta'lim maktablarining o'quvchilari o'rtasida dezadaptatsiya belgilarining mavjudligini tasdiqlovchi ma'lumotlar olindi. Faollik ko'rsatkichining pasayishi tadqiqotda ishtirok etgan o'smirlarning deyarli barchasida kuzatildi.

Maktab o'quvchilarining yuqoridagi xususiyatlarini o'rganishimiz natijasida olingan ma'lumotlar boshqa tadqiqotchilarning ma'lumotlarini ham tasdiqladi.

Dezadaptatsiyalashgan o'smirlardagi ijtimoiy-psixologik mavqe xususiyatlarini va ularning o'z kelajaklarini prognozlashtirishlarini tahlil qilish natijasida biz hozirgi mavqe bilan kelajakdagi hayotiy istiqbollari o'rtasidagi nomutanosiblikni ham aniqladik. O'smirlar hozirgi vaqtda o'zlarining hech narsaga qodir emasliklarini qayd etib, bu holatning kelajakda ham o'zgarishi mumkinligini ko'rmaydilar va o'qish bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan muvaffaqiyatsizliklardan o'qishdan bosh tortish (uning kerakmasligini bahona qilib), ishlashni istamaslik, xulq-atvorning deviant shakllariga o'tib ketish kabi holatlardan qochishga intiladilar.

Bizning tadqiqotlarimiz natijalari o'smirlar va ota-onalarning "bola-ota-ona" diadasidagi o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlarining bir-biriga mos kelmasligini ko'rsatdi. Ota-onalarning fikricha, ularda bolalari bilan emotsional maqbul munosabatlar shakllangan va ular bolalari bilan teng o'zaro munosabatlarga kirishishga qodirlar, holbuki, o'smirlarning fikricha esa, bu munosabatlar begonalashish va befarqlikka asoslangan. Ko'rinib turibdiki, o'smirlar birinchi o'ringa ota-onalari bilan munosabatlarda avtonomlikni qo'yadilar. Ota-onalar esa o'smirlarga shaxsiy va ijtimoiy etuklikni uyg'unlashtirishga intiladilar. Ular o'smirlarni muvaffaqiyatsiz, nomustaqil va no'noq deb hisoblab ularga ishonmaydilar, lekin bir vaqtning o'zida ularni qiyinchiliklardan chegaralashga va ularning xatti-harakatlarini nazorat qilishga harakat qiladilar. O'smirlarning fikricha ota-onalar ularni qabul qilish o'rniga ko'pincha inkor etadilar. Avvalo xulq-atvor shakllarida namoyon bo'ladigan mustaqillikka intilib, maktabning zamonaviy o'quvchisi ich-ichidan ota-onasi tomonidan qo'llab-quvvatlashning zarurligini his etadi, uning yo'qligi esa o'smirdagi shaxslilik bezovtalanishini orttirib yuboruvchi stressor hisoblanadi. Binobarin, mazkur tadqiqotimiz ob'ekti bo'lgan o'smirlarda o'tkazilgan so'rov natijalari ota-onalar bilan oilaviy o'zaro munosabatlar rivojlanishidagi quyidagi tendensiyalarni qayd etish imkoniyatini beradi. Avvalambor ota-onasi tomonidan o'ziga befarq munosabatni his etib o'smirlar oilada befarq va rasmiy o'zaro munosabatlar tajribasini o'zlashtiradilar. Bu esa kelajakda o'z baxtli oilaviy hayotlarini qurish borasidagi o'ziga ishonmaslik va bezovtalanishga olib kelishi extimol. O'smirlar qayd etgan ota-onalar tomonidan tarbiyaviy ta'sirning nomutanosibliigi ularda bezovtalanishning yuqori darajasi, o'ziga ishonmaslik atrof muhitning doimiyligini his etishning mavjud bo'lmasligiga olib keladi. Bu o'smirlarda mas'uliyat hissining etarlicha shakllanmasligiga olib kelishi ehtimol, chunki ularga mustaqillik berilishiga qaramasdan (yuqori avtonomlik, past darajadagi direktivlik), o'smirlar qattiq va temir intizom qoidalarini etarli me'yorda his qilmaydilar, o'z navbatida qoidabuzarlikdan keyingi e'tirozlarni ham etarlicha qabul qilmaydilar. Bularning barchasi bo'layotgan voqealar uchun javobgarlikni boshqalarga yuklashda namoyon bo'ladigan eksternal xayotiy pozitsiyaning shakllanishiga olib keladi. Demak, oila turmush tarziga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida o'z ichiga bolaning shaxslilik rivojlanishiga sabab bo'luvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik jabhalarning keng ko'lamini o'z ichiga oladi. Ular orasida alohida o'rinni ota-onalarning shaxs xususiyatlari, ularning ustanovkalari va qadriyatlar yo'nalishi egallaydi. Ota-onadagi tasavvurlar, qarashlar va e'tiqodlar tizimi ularning tarbiyalovchi faoliyatida aks etadi (bilimlar ko'lamini va kutilmalar darajasi, qarashlarning o'ziga xosligi va e'tiqodlari, bola rivojlanishi xususiyatlari va uni belgilovchi omillar haqidagi tasavvurlar misolida) va ularning xulq-atvorida aks etadi. Bu esa o'smir shaxsidagi u yoki bu xususiyatlarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalarning bunday qarashlari, tasavvurlari va kutilmalari o'smirlar bilan muloqotda muhim o'rin tutadi. O'quvchilar sotsiumi uchun baholash oiladagi baholashdan keskin farq qiladi. Juda ko'p o'smirlar o'quv muassasalariga, o'quv faoliyatiga, shuningdek, o'qituvchilar ommasiga salbiy

munosabatda bo'ladilar. Maktab o'quvchilari – dezadaptatsiyalashgan o'smir-larning psixik rivojlanishlari xususiyatlari va darajalarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, aksariyat dezadaptatsiyaga moyil o'smirlarda xotira mahsuldorligining pastligi, mexanik eslab qolishning ustun turishi, umumlashtirishning konkret va funksional darajalari ustunlik qilishi, abstrakt fikrlashning etarlicha rivojlanmaganligi bilan ajralib turadilar. Bundan tashqari past darajadagi mehnatga layoqatlilik, tez charchab qolish hollari ham bunday toifadagi o'smirlarga xosdir. Bu omillar o'quv ko'nikma va malakalarining etarli darajada shakllanmasligidagi sabablardan biridir. O'qishdagi doimiy qiyinchiliklar, muvaffaqiyatsizlik vaziyatiga tez-tez tushib qolish o'qishga bo'lgan ijobiy motivatsiyaning pasayib ketishi va mazkur o'quvchilarda o'quv faoliyatini qabul qila olmaslikka olib keladi. Albatta bunday holatlarni bartaraf etish uchun esa etarli darajadagi psixologik kompetentlik talab qilinadi.

Yuqoridagilarga asoslanib xulosa sifatida aytish mumkinki, barcha dezadaptatsiyalashgan o'smirlarda refleksiv faoliyatning etarlicha rivojlanmaganligi yaqqol sezilib turadi. Zero, bugungi o'smirdan shaxslilik xususiyatlari, muvaffaqiyatli muloqot, umuminsoniy sifatlar va tashqi ko'rinish hisobiga o'zini qabul qilish darajasining ortishi talab qilinadi. Bundan tashqari "Men timsoli" korreksiyasi texnologiyasi va dezadaptatsiyalashgan o'smirlardagi deviant xulq-atvorni boshqarish tizimi ta'lim sub'ektlari muvaffaqiyatiga psixologik-pedagogik hamrohlik qilishni ko'zda tutadi. Bu jarayonda esa har bir pedagogning psixologik kompetentligi darajalarini aniqlash bilan bog'liq holatlar chuqur o'rganilishi va tahlil qilinishini lozim, deb o'ylaymiz.

Yuqorida ta'kidlangan fikrlarga asoslanib quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

Pedagogik mehnatni butun va rivojlanadigan psixologik reallik sifatida tushunish o'qituvchi shaxsining ichki faolligi bilan sababiylashtirilgan dinamik va uzluksiz jarayon sifatida qarashni ko'zda tutadi.

Kasbiy rivojlanish ob'ekti va kasbiy mehnatda pedagogdagi ijodiy salohiyatni amalga oshirish shakli bu uning shaxsidagi integral jihatlaridan dalolat beradi. Binobarin, bugungi kunda tadqiqot natijalari dezadaptatsiyalashgan o'smirlar kategoriyasi bilan ishlovchi o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi konstruktiv metodik apparatni yaratish zaruratini belgilab berdi.

Olib borgan tadqiqotimiz natijalari dezadaptatsiyalashgan o'smirlar-ning ijtimoiy-psixologik mavkeini hamda ular tomonidan o'z kelajagini bashorat qilish imkoniyatlari haqida tegishli ma'lumotlar berdi. CHunonchi, bugungi o'smirlar o'zlarining ko'p narsalarga qodir emasliklarini his qilishi ulardagi xulq-atvorning deviant shakllariga o'tishi uchun asos bo'lishini ko'rsatdi.

O'smirlarda o'tkazilgan so'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, ular o'zlariga nisbatan ota-onalari tomonidan avvalambor befarqlikni his etgan holda oiladagi rasmiy va befarq o'zaro munosabatlar tajribasini o'zlashtiradilar, bu esa ularda kelajakda o'z baxtli hayotini yaratish borasidagi o'ziga ishonmaslik va bezovtalanishni shakllanish manbai bo'lib xizmat qilayotganligi kuzatildi.

Ota-onalarning tasavvurlari, qarashlari va e'tiqodlari ularni tarbiyalash amaliyotida aks etish bilan birga, o'z navbatida o'smirning u yoki bu shaxslilik xususiyatlarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Umuman, o'smirlardagi dezadaptatsiyalashganlik sabablari ulardagi xotiraning past samaradorligi, mexanik eslab qolishning ustunlik qilishi, konkret abstrakt tafakkurning etarlicha rivojlanmaganligi, past darajadagi mehnatga layoqatlilik, tez charchash va beqaror qiziqishlarning etakchilik qilishi kabi xususiyatlar bilan belgilanadi.

Har ikkala guruhga mansub "yuqori" va "quyi" pedagoglar motivatsiyasi tuzilmasida ichki motivatsiya omillari ustunlik qiladi. Biroq past darajadagi psixologik kompetentlikka ega pedagoglarda tashqi salbiy motivatsiya, yuqori darajadagi psixologik kompetentlikka ega bo'lgan pedagoglarda esa tashqi ijobiy motivatsiya etakchilik qilishi ma'lum bo'ldi. Olingan bu ma'lumotlar dezadaptatsiyalashgan o'smirlar xulqini diagnostika qilishdagi pedagogning psixologik kompetentligiga daxldor omillarni muayyan psixologik mezonlar asosida tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dezadaptatsiyalashgan o'smirlar xulqi korreksiyasida pedagogning psixologik kompetentligini o'rganish bo'yicha olib borgan nazariy va eksperimental tadqiqotlarimiz quyidagi amaliy tavsiyalarni berish uchun imkoniyat yaratdi:

1. Dezadaptatsiyalashgan o'smirlar bilan ishlashda har bir pedagogning kasbiy faoliyati va faolligi uning muayyan darajadagi psixologik bilimlarga asoslanganligi bilan uyg'un tarzda kechadi. SHuning uchun psixologik kompetentlikka asoslangan pedagog faoliyatini to'g'ri yo'naltirish orqali o'smirlar xulqi korreksiyasida muayyan samaradorlik ko'rsatkichlarini qo'lga kiritish mumkin.
2. O'smirlar xulqidagi muammolarni korreksiya qilishdan avval bu muammolarni aniqlash bo'yicha keng ko'lamli psixoprofilaktik va psixodiagnostik tadbirlarni o'tkazish muqarrar. CHunki olib borilgan psixodiagnostik tashxis natijalariga qarab har bir o'smir xulqi korreksiyasi bo'yicha aniq yo'naltirilgan reja va dasturlar tuzish mumkin. Tashxis o'tkazishda esa "Ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik" so'rovnomasi (K.Rodgers va M.Daymond); "O'zini o'zi baholash" shkalasi (Dembo Rubinshteyn); kabi metodikalarning imkoniyatlaridan unumli foydalanish mumkin.
3. Respublikamiz ta'lim muassasalari uchun amaldagi "Psixologik xizmat Nizomi"ga dezadaptatsiyalashgan o'smirlarni aniqlash va ular xulqidagi ayrim pedagogik-psixologik nuqsonlarni bartaraf qilish bo'yicha muayyan o'zgartirishlar kiritishning zarurligi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy psixologiya. A.V.Petrovskiy tahriri ostida 3-qayta ishlangan va to'ldirilgan ruscha nashr tarjimasi. - Toshkent.: O'kituvchi.1992
2. Umumiy psixologiyadan amaliy mashg'ulotlar. A.I.SHcherbakov tahriri ostida- T.: O'kituvchi, 1984
3. SHoumarov G.B. Psixologiya fani: YAngiliklar, muammolar, echimlar. "Ma'rifat"ro'znomasi, 12 oktyabr, 1996 y.
4. G'oziev E.G'. "O'quvchilarni o'quv faoliyatini boshqarish" T. 1998y.
5. Usmonova E.Z. "O'quvchilarda mustaqil tafakkurni qanday shakllantirish mumkin?" T. 2000y.

6. Рамазонов, Ж. Ж. (2021). Ўзини ўзи идора қилиш ижтимоий-психологик феномен сифатида. Scientific progress, 2(4), 306-314.
7. Djalolovich, R. J., & Usmonjon o'g'li, O. M. (2024). TALABALARNI INNOVATION PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHNING TEXNOLOGIYALARINI TAKOMILLASHTIRISH. International innovation and researches, 1(3), 67-70.
8. Djalolovich, R. J., & Ilhomovich, A. A. (2024). Causes of Deviation from Moral Standards in Teenagers and Ways to Eliminate it. Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521), 2(5), 316-321.